

Пивовар А.В., перший заступник керівника
Головного організаційного управління
Апарату Верховної Ради України,
к.е.н, заслужений економіст України

Перейменування Кіровограда в локальному та регіональному вимірах

Перейменування міста Кіровограда, що є одночасно обласним центром однієї з 24-х областей України, незмінно тягне за собою перейменування відповідної області, назва якої на сьогодні закріплена Конституцією України.

Тому вибір та зміна назви міста стосується не лише його жителів, але й мешканців всієї області. В більш широкому контексті з появою нової назви змінюється також загальна карта України.

До сумнозвісних часів Руїни останнім адміністративно-територіальним утворенням у межах основної частини сучасної Кіровоградщини з більш-менш чітко окресленим кордонами був Чигиринський полк. Його південні межі за королівським наданням Чигирину 1589 року визначалися від Дніпра у верхів'ях Сури і до Бугу, а далі вверх вздовж Синюхи до південних околиць Корсунських володінь (до впадіння Висі і Угорського Тікича). Згодом (1635 рік) частину цього обширу прибрав до рук брацлавський староста Адам Калиновський і західні кордони проходили вже у межах русла Малої Висі і далі на південь до верхів'їв сучасної Калинівки, правобережної притоки Великого Інгулу.

Уже наприкінці XVII ст., коли поступово розпочинається новий виток залюднення краю про давній Чигиринський полк тут уже мало хто згадував, хоча маємо і непоодинокі згадки про спроби його відродження. Зі сторони Росії, та й підвладної їй Лівобережної Гетьманщини, у цей час це вже було Задніпров'я.

Після Петровського згону при черговому витку залюднення у 1730-ті роки прилегло до Гетьманщини правобережну смугу осілости на південь від Чигирини вже досить усталено називають Задніпрськими місцями. Саме тут, у тогочасному Цибулеві, що постало на місці пасіки старого Хмельницького, батька Богдана, велися переговори про повернення Запорізької Січі з-під влади Турецької держави.

При поверненні населення після російсько-турецької війни 1735-1739 років територія Задніпрських місць (насамперед прилеглих до Миргородського і Полтавського полків Гетьманщини) досить чітко локалізується не лише більш освоєними околицями Чорного лісу, а й далі до Синюхи. Тобто, йдеться все про ту ж округу давнього Чигирини, правда, за достатньо відомими картами Данила Дебоскета, дещо невиразно звужену в його західній частині, де з огляду на тогочасний стан господарського освоєння, остання більш-менш чітко окреслювалася лише притоками Висі та Синюхи.

В результаті при поселенні сербів за основу було взято 20-верстну межу на південь від російсько-польського кордону, що біля сучасного Кіровограду проходив по річці Грузькій. На південь від цієї межі мало бути обране і місце для влаштування передбаченої указом від 11 січня 1752 року фортеці Святої Єлисавети. Для цього вже 26 квітня сюди відправився генерал-майор Глебов, що перед тим мав тимчасову зупинку в Києві. До цього рішенням Сенату 7 квітня у його розпорядження було направлено для проведення робіт з межування в Новій Сербії також геодезії прапорщика Омеляна Гурьєва. Саме на карті Нової Сербії 1752 року, укладеній останнім, ми вперше бачимо позначену на ній фортецю Святої Єлисавети з надписом про обране місце для її будівництва на правому березі Інгулу.

Висунута далеко в степ від Новосербського поселення фортеця Святої Єлисавети вже через рік опиняється в межах території, що мала бути відведена для поселення Слобідського козачого полку. Проте до складу останнього фортеця не входила, хоча певний час тут і перебувало його полкове начальство, підпорядковане головному командирі Нової Сербії, а згодом її коменданту.

Як місце дислокації головного командира Новосербського і Слобідського козачого поселень фортеця Святої Єлисавети з часу її урочистого відкриття у червні 1754 року (у фондах РГАДА зберігся навіть малюнок із зображенням феєрверка у зв'язку з закладенням фортеці Святої Єлисавети в Новій Сербії) виконувала функції адміністративного центра обох поселень. До цього, як відомо, головний командир поселення Іван Глебов перебував у сотенному містечку Цибулеві, а призначений комендантом майбутньої фортеці Олексій Глебов – у містечку Архангельську.

Фортеця Святої Єлисавети залишалася і центром новоутвореної у 1764 році на теренах колишнього Новосербського поселення Новоросійської губернії (початково пропонувалося назвати Катерининською). Цю губернію ще називають першою Новоросійською губернією (за початковим розташуванням виключно на правому березі Дніпра). За указом від 26 березня 1765 року, при перенесенні губернського центра до містечка Кременчука, у фортеці було розміщено одну з трьох провінційних канцелярій Новоросійської губернії, вперше названу при затвердженні відповідних штатів Єлисаветградською провінцією. Відповідно в подальших офіційних документах ми не находимо поняття Єлисаветинської провінції, як про це говориться у деяких чисто літературних джерелах. Єлисаветградською називалася і земельна округа при фортеці Святої Єлисавети, наділена землею відповідно до пропорцій, затверджених конфірмованим Планом роздачі в Новоросійській губернії казенних земель для їх заселення та утворений на основі Слобідського козачого полку кінний пікінерський полк. Поступово ця назва поширюється також на гарнізон фортеці, на саму фортецю та на її форштадт.

При цьому відсутні будь-які відомості про її офіційне перейменування. Навіть при запровадженні з 1776 року на теренах тогочасної Новоросійської губернії повітового устрою в описах повітових міст центром

Єлисаветгадської провінції та відповідного повіту продовжує фігурувати поняття провінційної фортеці Святої Єлисавети, а її повіт крім Єлисаветградського згадується ще і як провінційний. Тобто такий, що виділявся із складу провінції і початково не потребував окремого повітового штату.

Не маємо чітко визначеного поняття міста Єлисаветграда і в указі 1784 року про затвердження складу повітів новоутвореного Катеринославського повіту. Відповідне розпорядження про те "какие по названиям уездов следует устроить новые города" адресувалося безпосередньо генерал-губернатору Г. Потьомкіну. Тому чи не вперше про місто Єлисаветград згадується лише в описі Катеринославського намісництва 1784 року, доданому до відповідного атласу. Щодо інших документів, пов'язаних з офіційним впровадженням цієї назви та надання Єлисаветграду статусу міста, варто згадати також проектні плани губернського та повітового міст Катеринославського намісництва, які у 1783-1784 роках на замовлення Г. Потьомкіна були розроблені групою зодчих на чолі із відомим архітектором М. Козаковим. Не виключено, що зібрані у складі відповідного атласу (РГВІА, ф. 846, оп. 6, спр. 21549) проектні плани були конфірмовані Катериною II, хоча ця версія ще потребує додаткової перевірки.

В будь-якому випадку, повертаючись до теми відновлення історичної назви міста Кіровограда, ми навряд чи зможемо обійти його усталену назву Єлисаветграду незалежно від того, чи надавалася вона відповідним царським указом, чи закріпилася за ним в інший спосіб.

Враховуючи неоднозначне ставлення до повернення цієї назви незалежно від того, пов'язана остання безпосередньо з іменем імператриці Єлисавети Петрівни чи походить від імені її покровительки – Святої Єлисавети, при її запереченні у історичних витоках назви міста залишається лише один незаперечний історичний факт, що фортеця з відповідним форштадтом, які йому передували постали у 1754 році при берегах річки Інгулу.

До речі, саме у такому вигляді, без зазначення назви, про плани закладання Росією нової фортеці на річці Інгул у середині 50-х років XVIII ст. вперше дізналися у Туреччині та в Західній Європі. Враховуючи, що тут уже було укріплене містечко Архангелгород, нова фортеця потрапила на перші західноєвропейські карти під назвою Інгулгорода. Згодом, коли стало відомо про її назву та більш точне місце розташування на європейських картах 1760-х років з'являється також Єлисабетгород, або Єлисаветград, назва якого офіційно закріпилася за містом лише у 80-х роках XVIII ст. Правда, паралельно продовжували відображати і попередньо нанесений Інгулгород, віддаляючи його все далі на схід до берегів Інгульця та його правобережних і лівобережних приток Верблюжки, Жовтої, Саксагані тощо, поки на місці цього уявного топоніму на іноземних картах не постали назви уже реально існуючих тут поселень. Найбільш відомими в цьому плані є карта 1760 року континентальної Європи і Південної Росії французького картографа Жана Д'Альвіля, згодом почесного члена Санкт-Петербурзької

академії наук. Проте на оригінальних російських картах 50-60 років поняття Інгулгород не зустрічається. З появою академічних карт Шмідта і Трускота, виданих у 1769 році, про Інгулгород не згадують уже і більш-менш детальні західноєвропейські карти цієї території.

В різний час для перейменування Кіровограда пропонувалося кілька варіантів його нової назв: Златопіль, Степоград, Новокозачин тощо, але кожна з них навряд-чи спроможна задовольнити не лише більшість жителів самого Кіровограду, а і мешканців його області, в тому числі з точки зору принципів реальності та історизму.

У свій час подібну неоднозначність при перейменуванні мала Ворошиловградська область та обласне місто Ворошиловград. Зупинилися на назві Луганська, в основу якої – згадка про не досить велику річку Лугань або Луганку – притоку Сіверського Донця, при берегах якої наприкінці XVIII ст. починає діяти Луганський металургійний завод, а згодом виникає і відповідне місто.

В цьому плані назва річки Інгул, на берегах якої постала і фортеця Святої Єлисавети і повітове місто Єлисаветград, є не менш приваблива для її закріплення і в новій назві міста Кіровограда і територіальних меж його області.

У свій час похідну від Інгулу назву мала Інгульська слобода (згодом Лелеківка, що нині є одним із передмість Кіровограду).

Можна також згадати, що ще у 1776 році назву Інгульськ передбачалося закріпити за повітовим містом утвореного на теренах колишньої Інгульської паланки у складі Херсонської провінції Новоросійської губернії нового Інгульського повіту. Місто мало бути збудоване при усті річки Кам'янки – правобережної притоки Інгулу, але до реалізації цих планів справа так і не дійшла. Відповідне село Інгульська Кам'янка, заселене у цьому місці, згодом (1784 рік) разом з основною частиною колишнього Інгульського повіту увійшло саме до нових меж Єлисаветградського повіту Катеринославського намісництва.

Зрештою в плані регіонального виміру, пов'язуючи нову назву міста Кіровограда з Інгулом, варто згадати і про Інгуло-Інгулецьке межиріччя, на яке припадає центральна і досить значна за розмірами частина сучасної Кіровоградської області. До середини XVIII ст., коли з'являється фортеця Святої Єлисавети, у більшості документів Інгул і Інгулець згадуються все ще як річки Великий Інгул і Малий Інгул. А в описі Черкаського замку 1552 року завдяки згадкам про уходи "по обоих Инкулах" (Інгулу та Інгульцю), маємо чи не найбільш ранні відомості про початок господарського освоєння території краю.

Тому привернення уваги при перейменування до поняття Інгулу може стати не лише відродженням його самотності в плані історичної характеристики краю, що постав у верхів'ях Інгулу та Інгульця біля знаменитого Чорного лісу, а й надійним, політично нейтральним символом його подальшого розвитку.